

Щербина-Прилука В. М.

СУЧАСНІ НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕФЛЕКСІЇ

Щербина-Прилука В. М. Сучасні напрямки дослідження рефлексії. У роботі аналізуються основні особливості сучасного стану проблеми рефлексії і найбільш перспективні напрямки її подальшої розробки. Узагальнено сучасні психологічні технології діагностики рефлексії згідно концептуального визначення рефлексивних механізмів, видів, рівнів рефлексії. Відзначено, що технології діагностики мають певну специфічність при дослідженні рефлексії. В якості найважливішого умови її конструктивного дослідження обґрунтовано необхідність диференціації загального предмета психології рефлексії, яка як синтетична психічна реальність повинна вивчатися диференційовано, в трьох базових аспектах: як психічний процес, як психічна властивість і як психічний стан. Наведені результати, що показують існування залежності між рівнем розвитку рефлексивності і результативними параметрами, та детермінаційної ролі рефлексивності в структурній організації інших психічних властивостей і якостей особистості.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивність, методики дослідження, види рефлексії, рівні рефлексії, механізми рефлексії.

Щербина-Прилука В. Н. Современные направления исследования рефлексии. В статье анализируются основные особенности современного состояния проблемы рефлексии и наиболее перспективные направления ее дальнейшего развития. Обобщены современные психологические технологии диагностики рефлексии в соответствии с концептуальным определением рефлексивных механизмов, видов и уровней рефлексии. Отмечено, что технологии диагностики имеют определенную специфичность при исследовании рефлексии. В качестве важнейшего условия ее конструктивного исследования обоснована необходимость дифференциации общего предмета психологии рефлексии, которая как синтетическая психическая реальность должна изучаться дифференцированно, в трех базовых аспектах: как психический процесс, как психическое свойство и как психическое состояние. Представлены результаты, показывающие существование зависимости между уровнем развития рефлексивности и результативными параметрами, и детерминационной роли рефлексивности в структурной организации других психических свойств и качеств личности.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивность, методы исследования, виды, рефлексии уровни рефлексии, механизмы рефлексии.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства спостерігається поширення кризових явищ у багатьох сферах життя, що впливає на зниження адаптаційних ресурсів особистості та породжує збільшення числа осіб, які потребують надання психологічної допомоги. Для оптимізації надання їм допомоги в підвищенні рівня соціалізації, зміні картини світу, відкриття нових можливостей у розвитку і саморозвитку потрібно більш поглиблене вивчення особливостей особистісних характеристик даної категорії підлітків. Таких як рефлексія і рефлексивність, які сприяє підвищенню рівня соціальної адаптації підлітків, що в свою чергу знижує ризик виникнення девіацій [1].

Своєрідність проблеми рефлексії обумовлена неповторністю самої властивості рефлексивності, завдяки якій людина розуміє, що має таку унікальну якість, якої не має жодна жива істота, як усвідомлення. Разом з тим, багато в чому завдяки цій власності виникає і сама психологія як така, що і

має відбиток на специфіці проблеми дослідження рефлексії та сучасному її стані. Істотні труднощі теоретичного плану обумовлені також надзвичайною широтою і варіативністю підходів до дослідження рефлексії. До теперішнього часу відсутня не тільки цілісна психологічна концепція рефлексії, а й єдиний підхід до її розробки, що є підґрунтям для еkleктичності уявлень. Важливим є те, що рефлексія характеризується вираженою невизначеністю свого понятійного статусу і місця в системі психологічних понять. Рефлексія розглядається з позицій різних базових психологічних категорій (психічних процесів, здібностей, властивостей тощо), однак недостатньо чітко осмислена щодо своєї якісної визначеності і специфіки, що свідчить про невизначеність уявлень про сам предмет, недостатню його диференційованість.

У якості принципових труднощів теоретичного осмислення рефлексії виступає слабка розробленість методичних аспектів даної проблеми, недостатність емпіричних і, особливо, експериментальних методів її вивчення, слабка включеність в експериментальну психологію. Разом з тим необхідно розділяти рефлексію як метод психологічного дослідження і як його предмет, що має власні експериментальні та діагностичні засоби вивчення.

Метою статті є аналіз сучасних проблем вивчення рефлексії та визначення інструментарію емпіричного її дослідження.

Виклад основного матеріалу. Рефлексія одночасно і унікальна властивість, притаманна лише людині, і стан усвідомлення будь-чого, і процес репрезентації психіки свого власного змісту. Саме таке розуміння, дозволяє диференціювати основні прояви рефлексії і тим самим конкретизувати предмет психології рефлексії, забезпечує і збереження єдності, в якому в психіці представлені процеси, властивості і стани [2]. Будь-яка психодіагностична методика базується на певному теоретичному конструкті, що відображає на концептуальному рівні уявлення про властивість, яку вимірюємо.

Для неklasичного періоду характерною рисою у підходах до вивчення рефлексії є занадто різноманітні трактування самого феномену. Відбувається розробка методів дослідження рефлексії не лише через опосередкування – самоствавлення і самооцінку та в різних видах діяльності і відносинах., а через визначення рівня виразності і спрямованості рефлексії в двох аспектах – саморефлексії і соціорефлексії, в їх залежності один від одного.

У постнеklasичний період відбувається перегляд підходів до дослідження раніше досліджуваних об'єктів, процесів, феноменів, в тому числі рефлексії. З'явилася можливість поставити нові завдання перед дослідниками рефлексії, тож формуються нові підходи до дослідження і психодіагностики рефлексії, серед яких можна виділити чотири основні: диференційний, диференційно-цілісний, регулятивний, модально-диференційний.

Диференційно-цілісний підхід. А.В. Карпов [2] розглядає рефлексію в єдності трьох модусів психічного: стану, процесу, властивості, та має враховувати спрямованість, що і реалізується в «Методиці діагностики рефлексивності». Опитувальник дозволяє дослідити індивідуальний рівень рефлексивності як психічного властивості людини. Авторами методики виділені чотири спрямованості рефлексії: ретроспективна рефлексія, рефлексія реальної діяльності, рефлексія майбутньої діяльності, рефлексія взаємодії між людьми.

Диференційний підхід намітив можливі шляхи дослідження рефлексії - необхідність визначення самостійного статусу рефлексії і розгляд в цілісності диференційованого змісту феномена. Д.О. Леонтьєв [3] виділяє рефлексію в модусі можливого і диференціює її, визначає як спосіб існування людини. Він першим розкриває роль рефлексії в модусі можливого, тим самим намітивши, що цілісно рефлексію можна побачити і зрозуміти тільки при застосуванні модального аналізу. Д.О. Леонтьєвим та іншими розроблена діагностика рефлексії «Диференціальний тест рефлексивності». В основу методики покладено диференційна модель рефлексії, в якій розрізняються позитивні (системна рефлексія) і негативні (квазірефлексія і інтроспекція) види рефлексії.

У рамках регулятивного підходу А.С. Шаров [4] звертається до онтології рефлексії і визначає її регуляторну сутність. Рефлексія є базовим атрибутом психіки, основним механізмом самоорганізації людини, і їй притаманне визначення і будова кордонів психіки, збирання і зв'язування їх в деякі психічні цілісності, а також організація психічної активності при русі до підстав власної активності. Зміст рефлексивного механізму полягає в самоорганізації інтенціональної психічної активності на різних рівнях психіки (несвідомому і свідомому рівнях) для досягнення в процесі взаємодії людини зі світом певної єдності, тобто синергізму. Відповідно до даного підходу А.С. Шаровим була розроблена методика «Рефлексія людини в життєдіяльності», за допомогою якої діагностуються основні рефлексивні якості: пробудованість, організованість, свідомість, ретроспективна рефлексія, рефлексія сьогодення, проспективна рефлексія, вітальна сфера життя людини, соціальна і культурна, самобудованість, самоствердження, самореалізація [4].

У модально-диференційному підході під рефлексією розуміється спосіб орієнтування і здійснення вибору з безлічі можливостей необхідного і достатнього для самоорганізації життєдіяльності органічних систем. Концепція модальної психології рефлексії є синтез вищезначених підходів. Робочою онтологією рефлексії є єдність свідомості, мислення, діяльності, особистості у всеосяжній критичній онтології Н. Хартмана, і рефлексія як спосіб представляє вищий щабель душевного шару, в яку проникає шар культурно-історичний [5]. Рефлексія як спосіб орієнтування розглядається в модальності реального, необхідного, можливого, усвідомленого, достатнього, темпоральності, трансгредіентності, багатомірності і їх протилежностей. Спрямованість рефлексії: фрагментарна, нормативна, системна, цілісна, творча, «Я», на «Іншого», прогресивна, регресивна, на себе (рефлексія рефлексії), на індуктивний спосіб переробки інформації, на дедуктивний метод обробки інформації, на активність. Дані спрямованості становлять п'яту модель «фокус рефлексії» в мета-моделі рефлексії. Мета-модель рефлексії складається з п'яти моделей: онтологічна і гносеологічна моделі рефлексії відображають існування рефлексії в її предметностях - свідомості, мисленні, діяльності, особистості; статична і динамічна моделі розкривають її суть - структура, засоби, механізми, елементарні одиниці, види рефлексії; модель «фокуса рефлексії» - актуальне буття рефлексії. Модель фокуса рефлексії - це точка перетину всіх чотирьох моделей рефлексії, осередок видів рефлексії, її механізмів, процесів, засобів в актуальний момент. Це точка в різному ступені активності всіх перерахованих модальностей рефлексії. Фокус рефлексії має стійкі характеристики і формується в онтогенезі. На основі моделі фокуса рефлексії Т.Е. Сизикова розробила «Опитувальник фокус рефлексії» [5].

Аналізуючи методики діагностики рефлексії, ми виділили ті з них, завдання яких містять орієнтування на суспільну норму, цінності і прогнози розвитку рефлексивності. Відмінними рисами психодіагностичних методик є: змістовна та конструктивна валідність; можливість якісного аналізу; можливість самозвіту і занурення випробуваного в рефлексивне стан. Загальним методологічним підходом є уявлення про рефлексію як самостійного психологічного феномена та вивчення її як диференційовано, так і цілісно. Принцип сходження від абстрактного до конкретного і навпаки дозволяє моделювати синтез різних теорій, що розглядають феномен з різних боків. Від формування загального уявлення про рефлексивність до більш диференційованого і поглибленого уявлення. Розглянувши змістовну і конструктивну валідність батареї методик для діагностики рефлексії, можна стверджувати, що шкали всіх опитувальників не є взаємозамінними, розглядають узгоджені, але різні прояви і якості рефлексії (це дає більш повне і цілісне уявлення про рефлексії); наявність суспільної норми: прогресивна спрямованість рефлексії, її системність, спрямованість суб'єкта на пізнання свого «Я» і «Іншого» у взаємодії, а також її функції самодетермінації, самоорганізації, саморегулювання, самоорієнтування, саморозвитку - є певним способом життя людини.

Аналіз зарубіжної наукової літератури дозволяє виділити наступні основні напрямки досліджень в психології рефлексії: схильність до самоаналізу (psychological mindedness); інтелектуальна рефлексія

(метакогнітивний підхід, metacognitions); уявлення про психічне (theory of mind) [6]. Кожен із цих напрямків для позначення процесу, хоча б частково схожого з рефлексією, використовувало свій власний новий термін.

Схильність до самоаналізу (psychological mindedness) найчастіше визначається як здатність і схильність думати про себе і інших як суб'єктів, рухомих внутрішніми станами. Або, інакше кажучи, здатність і схильність враховувати вплив внутрішніх станів (думок, почуттів тощо) на поведінку як власну, так і інших людей [7]. Розглянута схильність до самоаналізу пов'язана як з розумінням людиною себе, так і з розумінням нею інших людей. Був виявлений взаємозв'язок цієї схильності і самосвідомості, а також когнітивної і афективної емпатії. Більш того, схильність до самоаналізу пов'язана не тільки з усвідомленням людиною себе як такого, але також і з усвідомленням нею власних відносин з іншими людьми [8].

Прихильники цього напрямку вивчення рефлексії розробили декілька методик оцінки схильності до самоаналізу. Всі вони представляють опитувальники або стандартизовані інтерв'ю. Однак за різними методиками стоїть різне розуміння самого явища, а це створює певні проблеми для проведення і подальшого аналізу емпіричних досліджень рефлексивних процесів. Аналізуючи цю онтологічну проблематику, А.М. Грант запропонував альтернативний варіант визначення схильності до самоаналізу через метакогніції. На його думку, ця схильність має вимірюватися не сама по собі, але через оцінку метакогнітивних процесів рефлексії та осяяння [9].

Метакогнітивний підхід (metacognitive approach) виник як продовження вивчення когнітивного розвитку дитини. Під метакогніціями розуміється знання про себе як суб'єкті, що пізнає, та регуляція власного пізнання [10]. Структура і конкретний набір метакогнітивних процесів різними авторами описуються по-різному, але практично всі згодні з поділом метакогніцій на метакогнітивні знання і метакогнітивний досвід (або контроль). В цьому напрямку досліджень рефлексії розвиток метакогніцій описується в основному як розвиток знань дитини про себе в контексті розв'язання різних проблемних ситуацій

Уявлення про психічне (theory of mind) - це розуміння того, що існують психічні стани, відмінні від зовнішніх подій і дій. Трактують уявлення про психічне по-різному: як здатність визначати власні психічні стани і стани інших;- як інтуїтивне розуміння власних і чужих психічних станів, таких, як думки і погляди, третє - як метарепрезентативну здатність, тобто специфічну здатність представляти ситуацію з різних точок зору [7]. Запропонований методичний принцип полягає в розведенні фактичної ситуації і уявлень людини про неї. В рамках цієї дискусії значного розвитку набули методи вивчення рефлексії у маленьких дітей: були розроблені спеціальні завдання, що дозволяють дитині дати звіт про свої переживання [11], а також визначені ситуації, що дозволяють зафіксувати рефлексивні висловлювання дитини.

Дослідження уявлень про психічне відкривають нову перспективу розгляду розвитку рефлексії, особливо на ранніх етапах онтогенезу психіки людини. Зокрема, ці дослідження ставлять нові питання про роль соціальних відносин у розвитку рефлексії та про рефлексії дитиною цих самих відносин.

Висновки. Аналіз феноменології рефлексивних процесів і напрямків їх дослідження дозволив виділити проблемні теми і диференціювати предметні області сучасної психології рефлексії: загальні для посткласичних і зарубіжних досліджень; схожі за темою, але значно різняться в підходах до розробки цієї тематики; наявні тільки в зарубіжній. Межі перетину психології рефлексії - це дослідження ефективності рефлексії в темі схильності до самоаналізу, тема контролю у педагогічній психології, пов'язана з рефлексією, але виходить за рамки даної статті, присвяченій загальнопсихологічній проблематиці рефлексії. У посткласичній психології рефлексії також є свої особливості. Це перш за все поширеність і різноманітність моделей рефлексії, багато з яких концептуально виділяють різні рівні рефлексії, а також трактування її функцій і механізмів. Характерним є і вихідний акцент на теорії (з її

онтологічним і методологічним обґрунтуванням), а не на емпіричних дослідженнях (спочатку експлікують феноменологію рефлексивних процесів).

Перспективами досліджень є подальше теоретичне і експериментальне зіставлення теорій рефлексії та передбачає детальний аналіз і узагальнення масиву сучасної феноменології рефлексії, що може допомогти по-новому підійти до деяких старих, але досі не вирішених проблем.

Список використаних джерел:

1. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін: монографія / Н. Ю. Максимова та ін.; за ред. Н.Ю. Максимової. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 272 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/712821> (дата звернення: 10.03.2020).
2. Карпов А.В., Скитяева И.М. Психология метакогнитивных процессов личности. Москва: Институт психологии РАН, 2005. 352 с.
3. Леонтьев Д.А. Аверина А.Ж. Феномен рефлексии в контексте проблемы саморегуляции. *Психологические исследования*. 2011. № 2(16). URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2011n2-16/463-leontiev-averina16.html#e3> (дата звернення: 10.03.2020).
4. Шаров А.С. Онтология психологических механизмов рефлексии. *Вестник Омского государственного педагогического университета*. 2006. № 25. URL: <http://omsk.edu/article/vestnik-otgru-25.pdf> (дата звернення: 10.03.2020).
5. Сизикова Т.Э. Модально-дифференциальный подход в психодиагностике рефлексии. *Вестник Костромского государственного университета*. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. 2018. Т. 24, № 2. С. 51-60.
6. Аникина В.Г., Коваль Н.А., Семенов И.Н. Исследование экзистенциальной рефлексии в проблемно-конфликтных ситуациях. Тамбов: Издво ТГУ, 2002. 108 с.
7. Hua W., Beitel M., Schuman-Olivier Z., Barry D. Psychometric properties of a Chinese version of the Psychological Mindedness Scale. *Journal of the American Psychoanalytic Association*. 2007. 55(1). P. 300–305.
8. A dictionary of psychology (4 ed.) / A.M.Colman (ed.). New York: Oxford university press., 2015. 479 p.
9. Grant A.M. Rethinking psychological mindedness: Metacognition, selfreflection, and insight. *Behaviour Change*. 2001. 18 (1). P. 8–17.
10. Veenman M., Van Hout-Wolters B., & Afflerbach P. Metacognition and learning: conceptual and methodological considerations. *Metacognition and Learning*. 2006. 1. P. 3–14.
11. Estes D. Young children's awareness of their mental activity: The case of mental rotation. *Child Development*. 1998. 69. №5. P. 1345–1360.

Spisok vikoristanih dzherel:

1. *Psykholohichni mekhanizmy resotsializatsii osib z deviantnoiu povedinkoju v umovakh suspilnykh zmin: monohrafiia* / N.Yu. Maksymova ta in.; za red. N.Yu. Maksymovoi. Kyiv: Instytut psykhologii imeni H.S. Kostiuuka NAPN Ukrainy, 2018. 272 s. URL:<http://lib.iitta.gov.ua/712821> (data zvernennia: 10.03.2020).
2. Leontev D.A. Averina A.ZH. Fenomen refleksii v kontekste problemi samorehuliatcii. *Psikholohicheskie issledovaniia*. 2011. № 2(16). URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2011n2-16/463-leontiev-averina16.html#e3> (data zvernennia: 10.03.2020).
3. Karpov A.V., Skitiaeva I.M. *Psikholohiia metakohnitivnykh protsessov lichnosti*. Moskva: Institut psikhologii RAN, 2005. 352 s.

4. Sharov A.S. Ontologhiia psikhologicheskikh mekhanizmov refleksii. *Vestnik Omskoho hosudarstvennoho pedahohicheskoho universiteta*. 2006. № 25. URL: <http://omsk.edu/article/vestnik-omgpu-25.pdf> (data zvernennia: 10.03.2020).
5. Sizikova T.E. Modalno-differentsialnii podkhod v psikhodiagnostike refleksii. *Vestnik Kostromskoho hosudarstvennoho universiteta*. Seriya: Pedahohika. Psikhologhiia. Sotsiokinetika. 2018. V. 24, № 2. S. 51-60.
6. Anikina V.H., Koval N.A., Semenov I.N. Issledovanie ekzistentsialnoii refleksii v problemno-konfliktnykh situatsiakh. Tambov: THU, 2002. 108 s.
7. Hua W., Beitel M., Schuman-Olivier Z., Barry D. Psychometric properties of a Chinese version of the Psychological Mindedness Scale. *Journal of the American Psychoanalytic Association*. 2007. 55(1). P. 300–305.
8. A dictionary of psychology (4 ed.) / A.M.Colman (ed.). New York: Oxford university press., 2015. 479 p.
9. Grant A.M. Rethinking psychological mindedness: Metacognition, selfreflection, and insight. *Behaviour Change*. 2001. 18 (1). P. 8–17.
10. Veenman M., Van Hout-Wolters B., & Afflerbach P. Metacognition and learning: conceptual and methodological considerations. *Metacognition and Learning*. 2006. 1. P. 3–14.
11. Estes D. Young children's awareness of their mental activity: The case of mental rotation. *Child Development*. 1998. 69. №5. P. 1345–1360.

Shcherbyna-Pryluka V. M. Modern directions of research on reflection. *The article analyses the main features of the current understanding of reflection and the most perspective directions of this problem further development. Modern psychological technologies examining reflection are generalized according to the conceptual definition of reflexive mechanisms, types and levels of reflection. Each presented examining technology has certain specificity as for study of reflection. We substantiate that it is necessary for constructive research on reflection to differentiate the general subject of psychology of reflection; that is, reflection as a synthetic mental reality should be studied in three basic aspects: as a mental process, as a mental property and as a mental state. The performed analysis shows existing correlations between the development of reflexivity and performance parameters, and that reflexivity has a determinative role in the structural organization of other mental properties and personality traits.*

Key words: reflection, reflectivity, research methods, types of reflection, levels of reflection, mechanisms of reflection.

Відомості про автора

Щербина-Прылука В.М., науковий співробітник лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ

Shcherbyna-Pryluka V.M., researcher of laboratory of Psychology of Socially Maladjusted Adolescents, Kostyuk Institute of Psychology of NAPS Ukraine, Kyiv

E-mail: shcherbyna.vm@psychology-naes-ua.institute